

НЕУМОРНАТА СЪВЕЩ НА ПРИЗВАНИЕТО

Константин Еленков

Едва ли ще намерим по-подходящ герой за статия със заглавие „Драмата на критика“ от Пантелей Зарев. В същност точно преди 25 години под заглавие „Мъките на критика“ излиза статия по повод книга на Борис Делчев.¹ Автор на статията е П. Зарев. Още тук са заложени много от принципите на критическата му платформа, възгледите за критиката и критическото дело. Още тук се провиждат черти от характера и стила и на по-късния П. Зарев. Изрази като „мъченическият подвиг на критика“ или „житейската драма на критика“ подсещат за една действително трудна съдба — съдбата на човек, който неотклонно следва призванието си...

Биографията на акад. Пантелей Зарев е до голяма степен биография на критиката ни за последните три десетилетия. Макар да свързваме името му с „Панорамата“, с редица трудове от теорията и историята на българската литература, то неизменно ще ни подсеща и за битките, в които се раждаше новата оперативна критика, новото критическо мислене. И днес не губят актуалност думи като „... раздвижването на критическия дух ще донесе раздвижване не само в литературата, но и в други сродни области на духовния живот“. След като е изтляла злобата на деня, ние вече можем да видим диалектиката на грешките, да се поучим от умението на предходниците в извличането на полезни зърна именно от неуспехите, от крушенията. Пак в цитираната статия ще прочетем безценни мисли за критицизма и самокритичността на критика, за принципиалността и вътрешната свобода, за чувството на сигурност и „убеждението, че ако сгреша, не ще е необходимо да си правиш харакири...“

Още в тази статия П. Зарев изказа схващането си за единството, в което трябва да бъдат литературният историк и критикът. Него го дразнят разрывът и обособлението в областта на оценката: оперативният критик не може да не се интересува от историята на литературните факти и явления, както литературният историк не може да остане равнодушен и неутрален статистик на тия явления и факти, без да има поглед към актуалното им тълкуване и настоящия им живот. П. Зарев се придържа към оная критическа методология, която, без да изпуска из очи актуалния живот на художественото произведение, неговия социален смисъл, държи сметка за иманентната му естетическа стойност, мястото му в редицата на националните и общочовешките художествени ценности. Но П. Зарев отива още по-далеч в търсенето на синтетичен подход към литературните явления и факти. Той съумява, от една страна, да разчлени структурно важни детайли на литературната творба, от друга, да изкаже философско съждение за нея; да открие психологическите параметри на творческата личност, но в същото

¹ Вж. статията „Мъките на критика“. — Септември, 1956, кн. X.

време да изгради незабелязано нейния почти художествен портрет. Все в тоя ред на мисли трябва да изтъкнем и сполучливия опит напоследък, предприет от акад. П. Зарев, да бъдат изследвани неразчленимо, в тяхното идейно-творческо единство литература и народопсихология. Т. е. да бъдат извлечени от идеите на едно художествено произведение мисли и обобщения за народната душа и, от друга страна — да бъдат намирани в особеностите на народността ни психология корените на една или друга особеност в опита на художествената словесност.

Основни подгити на този синтетизъм у П. Зарев можем да търсим както в предразположението на критика към по-свободно и по-широко общуване с читателите, така също и в култивирания по-късно способност на учения да подчинява различните подходи на една цел — по-пълното и всеобхватно обгръщане на художественото произведение. В резултат — синтетизмът, за който говорим, прониква и в по-дълбоки психологически пластове (когато ще ни впечатли единството на емоционално и рационално), и в основни черти на критическия стил (когато есеизмът, пластично-образното на места рисуване, няма да накръпват изводите на учения). Чисто естетическите преживявания на П. Зарев не отбягват анализа; привидно безпристрастен, той никога не е безстрастен. „Измъчва ме въпросът — пише за него Т. Жечев, — откъде водят началото си не всякога ясно формулираните, но неизменно драматични интонации. . . в „Панорамата“ на такъв улегнал, склонен към уравновесени синтетични решения автор като Пантелей Зарев?“ Драматизмът, страстта наистина характеризират стила на „улегналия, склонен към синтетични решения“ П. Зарев. Сам той ще търси отговор на това противоречие.

Интересът на П. Зарев към методологическия апарат, но също и към собствената си личност, склонността към саморазкриване е качество, което само по себе си представя интерес да бъде изследвано като компонент на една творческа психология, а в по-широк контекст — и на творческата психология на критика изобщо. Особено богата в това отношение е последната част от многотомното литературноисторическо изследване на П. Зарев. Тук критикът като че най-много и с най-голямо увлечение говори за критиката, за характера на своя подход и делото си. Така той ни се разкрива и в отношението към развитието на литературно-критическата мисъл и апаратура, и в отношението към самия себе си. Т. е. като съдник на ставащото край него и като съдник на онова, което става във и чрез него. В „Дългозвучното ехо на дискусиите“ и „Още за сладостта и горчилката на дискусиите“² П. Зарев изразява удовлетворение преди всичко от това, че критиката е дала отговор на въпроси, които имат „пряко отношение към живота и към съвремението“, от това, че „поетът бе почувствувал явлението не само практически, а и исторически, в развоя му“. Пак там, на с. 80, П. Зарев отбелязва: „Каквито и да бяха раздразненията и несъгласията, изпъкнаха въпросите за обществената функция на критиката,³ за връзката ѝ с обществения прогрес и още за идейно-естетическата ѝ репутация. Открояваше се сепването от тиранията на едно тезисно мислене, защитата на индивидуалитета на една критическа душевност в духа на идеята за многообразието на стиловете.“

Тук е целият Зарев: с идеята му за активно присъствие на критиката в обществено-духовния живот, с присъщата му способност да в и д и нещата в исторически план и да остане верен на художествено-естетическия си идеал. Ако в тия начални редове на петия том от „Панорамата“ се разкриват косвено черти от психологическия портрет на автора, то в послеслова на същия том не е трудно да открием и места, където той пряко се самоанализира. Особено ценно е наблюдението на автора, според което именно „философско-аналитичното размишление

² Панорама на българската литература. Т. V, с. 73.

³ Повод е дискусията за критиката с сп. „Септември“ през 1965 г.

за вътрешната, за духовната история на народа“ го е научило на самоизследване. „То ме доведе — признава той — до идеята за народопсихологическото“ (с. 650).

П. Зарев умее да види себе си не само като наблюдател на произтичащото, но, както казах, и като необходим жив техен отклик, като генератор, излъчващ идеи и познания, придобити не само от личен опит, чрез дълбоки, лично преживени изстрадания истини, но и като ретранслиране усилията на един колективен ум, на колективния опит. Това именно взаимопроникване дава основание на критика да каже: „То ме научи до известна степен и на самоизучаване като представител на времето и народа си.“ Това ни дава основание и ние твърдим, че „Панорамата“, както и целокупното критическо дело на П. Зарев са момент не само от частната биография на критика; доколкото тя отразява (и самата тя е) един етап в нашето литературнознание и критика, доколкото е значителна следа в най-новата ни литературна история, „Панорамата“ е момент от съвременното ни литературнокритическо познание и самопознание, или ако си послужим с една мисъл на автора ѝ, в нея се „усеща присъствието и на самоанализирания се дух освен на индивида, но и на колектива, на народа“.

Петият том на „Панорамата“ като изключително „личен“ звучи най-осезаемо с авторския глас, в него долавяме тембъра, типично Заревски интонации дори там, където той е целел да скрие това. Съвсем в духа на романтичната философия П. Зарев вярва: „... Самата история трябва да направи чрез един субект — индивидуален и колективен — рекапитулация на своето дело...“ Този именно субект — „индивидуален и колективен“ — е субективното съзнание на твореца за собственото си дело като за дело колкото лично, толкова и колективно. От такова съзнание е пронизана по-голямата част от делото на П. Зарев. „Всичко това — пише в заключителните редове на „Панорамата“ той — създава и своеобразната вътрешна драма на изследователя, неговата борба, както да предпостави, както да изостави, неговото усилие да отиде още и още по-дълбоко във времето, в свършенството и несвършенството на едно нравствено-естетическо творение“ (с. 649).

Това е съзнанието на творец, който е успял да се доближи до народната съдба, да направи своя съдба съдбата на народния писател и да прозре зад преходното и личното трайното и непреходно колективното. Оттук и онова, характерно за П. Зарев гмуркане в настоящето, в оперативно-актуалното, което често ни изправя пред парадокса (а в същност — пред така желаната за всеки критик превъплътимост!): авторът на „Панорама на българската литература“, на „Народопсихология и литература“, на „Теория на литературата“ излиза в печата с обширна, страстно и промислено написана рецензия за произведение, което ние, отблизо следещите литературното съвремие, не сме успели още да видим.

* * *

Преди още да пристъпи към капиталното си творение, П. Зарев е имал сигурно вече радостта от щастливото концептуално-композиционно решение на критикоаналитичния си дух: „Панорамата“ смайва преди всичко с обемните и мащабни форми на архитектурата си, с широтата и грандиозността на задачите, които си поставя авторът ѝ. В тази просторна сграда се диша някак свободно и леко, в нея не се е притеснявал, скован от догми и предубеждения авторът, не се чувства потиснат и притеснен и читателят. „Панорамата“ е вече сама за себе си жанров определител — направо се мъчехме да уточним: литературна история? теоретико-историческа или историко-теоретическа? Това е просто п а н о р а м а на българската литература през погледа на историка, критика, социолога, народопсихолога. Като форма тя е позволила на П. Зарев да разгърне

най-пълно способностите си на учен и писател, да впрегне в пълен капацитет качествата си на критик и литературен историк.

Обикновено рецензентите на „Панорамата“ отделят особено внимание на нейния жанр, стараят се да достигнат най-точната ѝ жанрова дефиниция. И най-често стигат до авторското определение. Затова прав е Т. Жечев, като писа: „Че „панорамата“ не е история, Зарев подсказа на всички, но какво е тя, какво означава това „критико-оценъчно“ изследване, едва ли някой може да определи точно.“ Така или иначе авторът на това изказване като че намира най-точната според мен характеристика: „... теоретико-исторически труд, опит за философия и начало на историческа поетика на българската литература“⁴. Естествено и към тази характеристика можем да предявим изисквания за по-голяма пълнота и прецизност, биха могли да се изкажат несъгласия и т. н. Но в така посочената формула са фиксирани най-важните откъм формално-съдържателно и идейно-концептуално отношение страни на „Панорамата“. Сам П. Зарев отначало (в уводните думи на „Панорама на българската литература“) определя характера на своето изследване като „критико-оценъчно“. По-късно обаче, в послеслова на пети том, той е по-изчерпателен и ясен, като го нарича още „обективно описание на исторически събития и на творчески дела“, „израз на моята субективност“, „моя духовна биография“ (пос. том, с. 646).

Но ако се спирам така надълго върху въпроса за жанровата характеристика на това капитално творение на П. Зарев, то това далеч не е от любов към стриктното и педантично следване на фактологията, на систематичната буква. Оценките ни за „Панорамата“ изчерпаха синонимния ред на понятия като „крупно“, „машабно“, „фундаментално“ и пр. Наистина „Панорамата“ респектира преди всичко с грандиозната архитектурно-строителна задача, която авторът се е наел да решава. Неслучайно, щом заговорим днес за литературна история, пред нас се възправя внушителната сграда на това произведение. Показателно в много направления е, че това еднолично дело превишава не само по размер редица колективни начинания. И че едно от най-ценните качества на тази личностна изява на духа е, че тя създава впечатление за колективност, т. е. за труд, писан не от един човек с тясно ограничени субективен спектър на виждане. И така, търсейки тясната жанрова специфика, ние отминавахме нещо далеч по-съществено за характера на този труд — неговото самоопределяне в културологичен план. Неслучайно сам авторът му има съзнанието за своето творение не само като за акт с тясно научно значение, с определен жанрово-методологически периметър, но гледа на него като на съдбовна социална поръчка. И когато ще изяснява пред читателя подхода си към литературните факти — използването на продуктивни и перспективни научни методи в тяхната комплексност и единство, — и тогава П. Зарев ще намери място и начин да сподели, че за него не по-маловажно от това да спаси от самоцелно разчленяване на цялото при структурното изучаване на неговите детайли е да съхрани от разпиляване концептуалната насоченост на своето изследване. Затова „Панорамата“, без да е популярно-просветителски труд, притежава нещо от големите съкровищници на енциклопедическия изследователски дух. Тя включва широк кръг от автори и проблеми и е насочена към широк кръг читатели.

Интересно е да се проследи преходът, който П. Зарев прави от оперативно-оценъчно към теоретично-оценъчно — конкретно в „Панорамата“ и въобще в творчеството си. Да се види онази трансформация — на оперативно-публицистичния темперамент в успокоеното ценностно-аналитично систематизиране на фактите и явленията от литературния живот. Може да се твърди, че в тази насока опитът и подходът на П. Зарев и неговото поколение има приносно-стимулираща роля. Критикът съумява да улови и предаде трайния смисъл на актуално-

⁴ Т. Жечев. Литература и общество. С., 1976, с. 321.

преходното, да подчини, от друга страна, всяка конкретна подробност от анализирания произведение на концептуалната цялост, да не отстъпи нито за миг от значимото, имащо смисъл в богатия контекст на историческото. При това преходът от съвременно към историческо, от оперативнo към теоретично се извършва на същото качествено ниво, на което се извършва преходът от емоционално към рационално, от есенциално-пластично към по-строгата стилистика на философско-социологическите обобщения.

* * *

Твърде често П. Зарев е близо до художественото предаване на отделни факти. Философските и психологическите му изводи така получават една яснота и разбираемост. Дълбоките прозрения, до които се домогва аналитичният му дух, стигат до читателя благодарение на емоционално обагрения стил. Една ведрина лъха от трудовете на П. Зарев. Дори когато това ще са „чисто“ теоретически изследвания, подкупват ни епическото спокойствие и сигурността на един дух, уверен, че общува с нас, ала и с неизкусения в литературните мъдрствувания читател. Оттук иде и онази раздвиженост на духа, която подсеща за вълнения, присъщи на емоционално надарения, на действително откриващия. Такъв е П. Зарев дори в „Теория на литературата“. И тук субективно личното ангажиране, преживяването на фактите, колкото и относително да е това в случая, пречупват в особена светлина не само формата, но и композицията. Свободното, артистично изложение, страстното и емоционално разпалено представяне на анализирания факти спечелват читателя, убеждават го в истинността на защищаваната теза. Пред нас застава ученият-писател, критикът-изследовател, за когото трайните стойности, оковани в стандартни термини и понятия, крият нерядко историята на една лична драма.

Не е случайно това, че сам акад. П. Зарев в едно интервю споделя: „Ако става дума за творец, който задоволява изискванията ми, ще дам като пример Томас Ман. Тук има богата дълбока душевност, високо гражданско съзнание, има висша естетизация на мисленето.“ И той се стреми да следва тази „висша естетизация на мисленето“, да придаде образно-пластично одеяние и на най-отвлечени мисли и идеи, да подчини функционално езика, с който ученият си служи, на вътрешните движения на духа. Познание и оценка, анализ и синтез, емоция и разум тук всякога са в съгласие. И не на последно място тук няма разрыв между личен духовен опит и общия развой на литературнокритическата мисъл. В това отношение, както някога изтъкна М. Николов, еволюцията на П. Зарев е показателна за цялостната еволюция на критиката ни. Речем ли да проследим драматичните завои в творческата биография на П. Зарев, без друго ще трябва да изучим и възлови моменти от биографията на критиката ни през това време.

Когато чета портретите и статиите на П. Зарев, имам чувството, че нищо не е убягнало от погледа на критика през последните десетина години. При това внушава ни се идеята, че П. Зарев познава не само развитието на отделен автор или състоянието на отделна област от литературата — той следи отблизо, от дистанцията и от позицията на съучастник, на сътворен кривата на успехите и спадовете в цялата линия на културното ни развитие, познава и социалните, и литературните, и общите психологически движения на националния дух. Това му дава правото и законното основание да каже: „По време на огромната работа, която трябваше да се извърши, все изпитвах сред трудностите едно чувство на утеха, че ще мога да съпреживея и да изстрадам онова, което са изживели и изстрадали големите ни писатели, сътворци заедно с народа на националната ни съдба“ (Панорама на българската литература. Т. V, с. 651).

Тия „няколко думи за личната наслада от труда“ ни разкриват твърде много от творческата и личностната психология на учения и човека Пантелей Зарев. Той е от оная порода наши учени, които все повече оредяват, но чийто пример не престава да ни пленява и вълнува главно с едно — с безкористното отдаване на призива, с умението да служат неуморно на един идеал. И как иначе биха се появили „Стили художественост“, „Народопсихология и литература“, „Панорама на българската литература“, „Теория на литературата“? Как биха стигнали силите и волята, хвърляни в не едно сражение и в социално-граждански начинания? П. Зарев е продължител на най-хубавите традиции в областта на литературната наука и народопсихологията. Но след „Историята“ на Б. Пенев, след трудовете на Шишманов, Иречек и Хаджийски това продължение е не само затваряне на вратите след един верижен процес, но изричане на нова дума във всяка от областите, които бяха споменати. Както по методология и дух, така и по осъществяване и резултати това са трудове същностно нови. Така например ако Хаджийски използва като изходна база преди всичко фолклора и етнографията, П. Зарев се спира изключително на примера из литературата и историческата съдба на народа, взета в нейната философска изкрystalизираност. При това той търси чертите на националния характер не толкова в литературни герои и художествени образци, но в главните веяния на времето, в идеалите, владели сърцата и умовете на нашите писатели, в онова, което определя литературно-художествените търсения, в основния дух на времето. Занимават го повече въпросите за характера на общия литературен развой, прецупването на общите промени в стилите и жанровите насоки на литературата. В този смисъл прав е Т. Жечев да определя като най-голямо откритие на П. Зарев народопсихологията, а „Панорамата“ — като „продължител на най-съществените и подотворни самопознавателни тенденции в нашето критическо самосъзнание“.

П. Зарев не се задоволява да констатира необходимостта от разработката на един или друг въпрос от литературната ни наука, но сам се залавя и допринася за тяхното решаване. Активен участник в текущия литературен процес, той не престава да търси все нови и нови аспекти на критическото изясняване. И това е валидно не само в общотеоретичен и общометодологически план, където теоретикът Зарев внесе немалко продуктивни термини и подходи, но и в частните практически изследвания из областта на съвременната оперативна критика. Трудно, струва ми се, ще се одържостим да портретуваме писатели, които той ни е „нарисувал“. Особено що се отнася до първенците на новата ни, социалистическа литература. П. Зарев умее просто да ни въвлече в света на портретувания, изчерпвайки сякаш всички възможности за въвеждане в този свят: психологически и чисто пластически ракурси, биографични моменти; живопис се редува с пряко живописване; очеркът за определен творец е разположен в „рамката“ на психологическия му портрет.

През много врати и по много пътища ни води П. Зарев към творческото „светилище“, стреми се да ни приближи до писателя и неговите герои, без ние да усещаме усилията му. Трудно са уловими тъкмо тия усилия, или по-точно — тяхното укриване от страна на критика. А точно там е тайната на „рисуването“ да се спести излишното разсейване на читателя, да се освободи неговото внимание изцяло за съсредоточаване върху рисувания обект. Портретите, които ни рисува Зарев, неусетно ни въвличат в сферата на духовното; ние се оказваме в една или друга точка, в перспектива или ретроспектива, при героите или при създателя им, след като сме вървели по уж незначителни шрихи. „Този автор — пише Зарев за Емилиан Станев, — битоописател предимно на света на българите през XX в., този психолог на личностното у животното откри у себе си и друга художествена пластика, потопявайки се с превъзбудено въображение в далечното минало.“

С едно изречение само е казано толкова много! А Зарев умее да напиша не-подозирани дълбочини, да фиксира неизследвани пространства. Портретите на Й. Йовков, Д. Димов, Ем. Станев, П. Вежинов, В. Петров, Ал. Геров няма да имат скоро нова „редакция“. Ето и редове от портрета на Й. Радичков: „Той изяви доста бързо оригиналността си и вече доста време задържа вниманието като неповторим феномен. Когато се вгледате в удълженото му лице, то ви се струва обикновено, „народно“ лице, което често сте срещали. А след това постепенно откривате и другото, изработеното от природата — възбудената жизнена сила, изострени чувства, изтънчена нервна система. И започвате да подразбирате колко поколения са застанали зад тази личност, която сега с автопортретите и рисунките си създава свой гербов знак.“ Тия редове сякаш изчерпват портрета на Радичков — и физическия, и психологическия образ. А това е само началото на очерка. . .

Пантелей Заревите портрети създават у нас чувството за една близост — не само духовнотворческа, но и близост човешка, всекидневна — с обекта на изобразяване, писателя. Зарев рисува своите „герои“ с особена топлина, с една нежност и в определени случаи с благоговение. Понякога критикът си позволява едно по-интимно навлизане в портретувания обект. Но тъкмо тогава той постига търсените дълбочини. В малкия портрет на Н. Христов например критикът успява да демонстрира най-добрите страни на дарбата си да портретува. Тук на сравнително малко страници той разгръща един психологически мотив и успява да уплътни в него цялото многообразие и богатство на една поетическа система. Подходът е структурален. . . „Мълчанието, за което става дума, е съсредоточаване в себе си, един опорен пункт на неговата личност, един своеобразно индивидуален начин поетът да обхване света много сложно.“⁵

Има един такъв пасаж в последния том на „Панорамата“: „Писателят хвърля ръкавицата на своя съвременник, когото уважава. Той изпада в едно странно, ново положение: сражава се с него, човека, за интересите на обществото и за самия човек.“ П. Зарев често се сражава за новото. Неговият критицизъм е именно от такъв порядък — дори в състояние на вътрешен мир критикът пак е неспокоен, участва в непрестанната битка за съвършенство. Неслучайно П. Зарев въздига така високо волята на твореца: „Воля, това означава жертва, всеотдаен труд. Воля, това е усещане за щастие от победата в творчеството, радост от мъченичеството. Чрез силна творческа воля изкуството ще стане силно и ще се съхрани жизнено и неумиращо в бъдещето.“ Това мъченичество, тази сладка болка от творчеството е позната на П. Зарев. Нему са познати щастливите мигове на откритията, но също така — горчивите минути на неуспеха и неудовлетворението. Той не е от учените, за които творческото дело има само „скрита“ цена, а озаренията са единственият им „работен“ момент. Той не е от критиците, които, възмущавайки се от недостатъци и слабости на общия литературен процес, се изключват от редицата на участващите в този процес. Той умее да понесе горчилката от сторени грешки, но също така — да извлече оттам максимална енергия, за „презареждане“ на мотора. Спомням си един „Разговор за една литературна година“.⁶ И тогава П. Зарев съумя да изрази неудовлетворение от недостатъчната задълбоченост в литературната история и теория, без да прави това от позицията на страничен наблюдател и съдник, но с чувството за лична отговорност и ангажираност към произтичащото.

⁵ П. З а р е в. Съвременност и наследство. С., 1977, с. 221.

⁶ Разговор за една литературна година. — Литературен фронт, ян. 1971.

Творчеството на П. Зарев очертава подстъпа на нашето литературознание от националноисторично към националнопсихологично. То отваря кръга на тясно научните занимания към по-широките и перспективни пространства на една истински съвременна наука за човешката душевност, чиято база е литературното познание, художественото познание за света. В тоя смисъл критикът Зарев и народоведът Зарев се допълват и взаимно обогатяват. Ако „Стил и художественост“, „Народопсихология и литература“ и „Теория на литературата“ ни разкриха теоретика и философа, „Панорамата“ допълва портрета му с чертите на литературния историк и критик; духът на самопознанието пряко излиза от полето на познанието. . .

В едно интервю¹ акад. П. Зарев сподели: „И покрай мен е шумял, така да се каже, вихърът на живота, пречупвал е човешки съдби и ми е давал спонтанно познание за сложностите, за противоречията си. Може би едва сега, на тази възраст, започнах да проумявам смисъла на това познание, тъй като на млади години съм се отърсвал от него и съм търсел пътя си по посока на комунистическите си убеждения, по посока на литературните си интереси.“

Това е познанието, което критикът ще се опита да осмисли отново на базата на поетическото, художественото познание, но вече с трайната надежда, че то е част от общото познание на живота. Защото самопознанието на критика, както и самопознанието на всеки творец, включва задължително и това — съдбата да следва призванието — неуморно и честно. Преди да се запита „Що е изкуство?“ нашият писател се пита: „Нужно ли е това, което създавам?“ Социалното съзнаване за нас предхожда самосъзнаването като творец. Верен на тази максима, на това житейски установило се правило, Пантелей Зарев ни довери някои от тайните на „спонтанното познание“ в по-късните си трудове. Неговата „Панорама“, портретите му на съвременници, както и постаментът на Народопсихология и литература“ свързват тясно опита на художника и учения с опита на човека от социалистическия век, поставят в неразчленимо единство и близост съдба и призвание, карат ни да премислим в друг ред истини, които сме смятали за знайни, да откриваме поука и пример в един живот, който, без да блести с граждански подвизи, носи блясъка и чистотата на неуморно следваното призвание. . .

¹ А. т. Свиленов. Събеседници. С., с. 127.